

UDK. 636(091)(497.13)
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 29.10.1990.

Dr. Milivoj Redžep, Dr. Miroslav Žugaj,
Fakultet organizacije i informatike Varaždin

KARAKTERISTIKE STOČARSTVA VIROVITIČKE ŽUPANIJE UTVRĐENE POPISIMA 1895. I 1911. GODINE

Na temelju popisa stoke od 31. prosinca 1895. i 24. ožujka 1911. godine autori analiziraju stočarstvo Virovitičke županije. Analiza obuhvaća goveda, konje, svinje, te ovce i koze. U spomenutom razdoblju porastao je broj goveda za 25.603 ili 31,19%, konja za 6.631 ili 13,30%, svinja za 20.992 ili 14,21%, dok je kod ovaca zabilježen pad od 11.761 ili 17,05%, a kod koza rast od 436 grla ili 16%. Za Virovitičku županiju kao i Hrvatsku i Slavoniju značajno je bilo govedarstvo, konjogojstvo i svinjogojstvo, dok je ovčarstvo i kozarstvo bilo manjeg značaja. Mjere koje je provodila Zemaljska gospodarstvena uprava imale su odraz na cjelokupno stočarstvo Hrvatske i Slavonije pa tako i na stočarsku proizvodnju Virovitičke županije. To je rezultiralo činjenicom da je stočarska proizvodnja u Virovitičkoj županiji u vremenu između 1895. i 1911. godine bila jedna od najznačajnijih grana narodnog gospodarstva.

1. UVOD

Virovitička županija bila je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće izrazito agrarno područje. U strukturi poljoprivredne proizvodnje dominiralo je ratarstvo. Po mišljenju mnogih autora stočarstvo je po svom ekonomskom značenju najvažnija poljoprivredna grana. Njegova uloga može se dobro ocijeniti pomoću broja stoke. Iz tog slijedi da je statistici stoke potrebno posvećivati što više pažnje.

Prije analize stočarstva Virovitičke županije u svjetlu popisa 1895. i 1911. godine valja uzeti u obzir upozorenja M. Zoričića:

1. Popis 1895. godine obavljen je 31. prosinca. Prikazane su prilike za ono doba godine, kad su gotovo sve vrste životinja (zbog teže ishrane, božićnih blagdana itd.) reducirane na minimum svoga broja. Popis pak od 1911. godine obavljen je 24. ožujka. U to vrijeme nije još, doduše, broj stoke postigao svoj ljetni maksimum, no on je u to doba redovito veći nego usred zime;

2. popis 1895. obavljen je u pravilu od kuće do kuće, dok je godine 1911. takvo popisivanje bilo samo iznimice dopušteno. U većem dijelu Hrvatske i Slavonije taj se popis obavio tako da su vlasnici stoke bili pozvani u općinski ured ili na drugo koje zgodno mjesto, te su ondje imali navesti broj svojih životinja.

3. da je u razdoblju od 1895. do 1911. stoka, naročito krupna, u Hrvatskoj i Slavoniji bez sumnje kvalitetno uvelike napredovala, te da brojevi, navedeni na početku i koncu toga razdoblja, neće imati jednakoga gospodarskoga značenja.

Podaci oba popisa u ukupnom broju pojedinih vrsta stoke nisu posve usporedivi. Zbog razlike u popisnom vremenu rezultat je povoljniji za 1911. godinu. S druge strane, nije isključena mogućnost da bi popis godine 1911. proveden svagdje od kuće do kuće, zabilježio veće brojeve od iskazanih.

Od istaknutih upozorenja ipak će i to, bar prva dva, po svoj prilici jednako utjecati na rezultate usporedbe. Tako se s priličnom sigurnošću može zaključiti kod kojih je vrsta stoke za razdoblje od 15 godina polučen veći, a kod kojih slabiji uspjeh.

2. ZNAČAJKE VIROVITIČKE ŽUPANIJE NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

Nakon što je 1881. godine definitivno sjedinjena Vojna krajina s Provincijalom, teritorij Hrvatske i

Slavonije dijelio se na 8 županija: Ličko-krbavsku, Modruško-riječku, Zagrebačku, Bjelovarsko-križevačku, Varaždinsku, Virovitičku, Požešku i Srijemsku. Godine 1895. iz sastava županija izdvojeni su gradovi Zagreb, Varaždin, Zemun i Osijek te su podvrgnuti neposrednoj upravi Zemaljske vlade, što znači da su u upravnom pogledu bili izjednačeni sa županijama. Svaka županija dijelila se na upravne kotareve i upravne općine kao manje upravne jedinice. U sastavu Virovitičke županije bili su kotarevi: Đakovo, Miholjac Dolnji, Našice, Osijek, Slatina, Virovitica.

1900.¹ godine ukupna površina Hrvatske i Slavonije iznosila je 42.534 km², od čega je na Virovitičku županiju otpadalo 4.864 km² ili 11,27% ukupnog teritorija Hrvatske i Slavonije i po tome pokazatelju bila je veća samo od Varaždinske županije.

Prema popisima stanovništva iz 1900. i 1910. godine² u Virovitičkoj županiji je živjelo 1900. godine 240.863 stanovnika, a 1910. godine 269.199 stanovnika, što je činilo rast od oko 12%. Godine 1900. stanovništvo Virovitičke županije činilo je 10,03% ukupnog broja stanovnika Hrvatske i Slavonije, dok je 1910. godine taj postotak iznosio 10,34% što znači da je rast stanovnika u Virovitičkoj županiji bio na razini rasta stanovništva Hrvatske i Slavonije kao cjeline.

Prema gustoći naseljenosti Virovitička županija³ imala je povoljnije odnose nego što je iznosio prosjek za Hrvatsku i Slavoniju. 1900. godine je u Hrvatskoj i Slavoniji na 1 km² ukupne površine dolazilo 57 stanovnika, a 127 na 1 km² poljoprivredne površine, a 1910. godine 62 stanovnika na 1 km² ukupne površine, a 134 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine. U Virovitičkoj županiji je 1900. godine na 1 km² ukupne površine dolazilo 45 stanovnika te 89 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine, a 1910. godine 50 stanovnika na 1 km² ukupne površine te 99 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine.

Prema popisima iz istih godina, tj. 1900. i 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji je od poljoprivredne proizvodnje živjelo 82%, odnosno 79% ukupnog stanovništva, dok

je u Virovitičkoj županiji⁴ taj odnos bio nešto povoljniji pa je od poljoprivredne proizvodnje živjelo 73% odnosno 68% ukupnog stanovništva.

Posjedovna struktura⁵ Virovitičke županije bila je povoljnija od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju, pa je tako prosječna veličina gospodarstva iznosila 23,22 j, po čemu je Virovitička županija bila daleko iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 11,44 jutra po gospodarstvu. Isto tako u ovoj županiji nalazilo se više od jedne trećine ukupnog broja gospodarstava većih od 1000 jutara, a koje su zahvaćale 425.992 jutra površine ili 40,70% ukupne površine. Te značajke su Virovitičku županiju uzdizale iznad prosjeka Hrvatske i Slavonije koje su inače u cjelini imale nepovoljnu posjedovnu strukturu i ukazivale na nešto povoljniji položaj gospodarstva u toj županiji nego što je bio slučaj u ostalim dijelovima Hrvatske i Slavonije.

3. BROJNO STANJE STOKE U VIROVITIČKOJ ŽUPANIJI PREMA POPISIMA IZ 1895. I 1911. GODINE

Prvu opću sliku stanja stočarstva u Hrvatskoj i Slavoniji nalazimo u izvještaju cesarskog i kraljevskog zemaljskog veterinarara A. Thalmeina koji je, upućen u ovo područje, opisao prilike i stanje u stočarskoj proizvodnji.⁶ Njegova ocjena stanja ove grane poljoprivrede je vrlo nepovoljna, čak štoviše, on i ne govori o mogućnostima da se nešto značajnije učini, nego smatra da će do nazadovanja i stagnacije stočarstva dolaziti i u budućnosti.

Brojno stanje stoke u čitavom području Hrvatske i Slavonije možemo pratiti tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Naime, stoka je popisivana tek od 1857. godine. Međutim, za područje Vojne krajine nalazimo popise još iz 18. odnosno početka 19. stoljeća.⁷ U često spominjanim izvorima⁸ podataka za područje Vojne krajine iznijeti su podaci o brojnom stanju stoke. Iz

4. U ovim podacima uključen je i grad Osijek.

5. Detaljnije o posjedovnoj strukturi Virovitičke županije u svjetlu popisa iz 1895. može se vidjeti u članku istih autora objavljenom u "Vjesniku" Ekonomskog fakulteta Osijek, god. III—1990 broj 1.

6. Tekst njegova izvještaja nalazi se u knjizi "Izvešće o radu zemaljske gospodarstvene uprave 1896—1905." sv. III, Zagreb 1907, str. 38.

7. Ovi popisi, iako vjerojatno interesantni prvenstveno za vojne potrebe, mogu se ubrojiti u najstarije popise takve vrste u Evropi. Prema: Stupetić, V.: "Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske", JAZU, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 7, Zagreb 1959, str.77.

8. Misli se na:

1. Hietzinger, C. "Statistik der Militärgrenze als österreichischen Kaiserthums, Wien 1817. Band II.

2. Demian, J.: "Statistische Beschreibung der Militärgrenze" Wien 1806, Band II.

1. Kako se površine nisu bitno mijenjale, uzeli smo podatke iz popisa 1900. godine, jer se ta godina nalazi između dva popisa stoke koji će se razmatrati, a kao što je već napomenuto, u tom intervalu nije se mijenjao teritorij kako Hrvatske i Slavonije tako ni pojedinih županija.

2. Za stanovništvo uzeli smo oba popisa koja su vršena u promatranom razdoblju, tj. 1900. i 1910. godine jer je došlo do znatnijeg rasta broja stanovnika.

3. Podaci u Statističkom godišnjaku prikazani su odvojeno za Virovitičku županiju te grad Osijek. Kako podaci za grad Osijek bitno odstupaju od bilo kakvih zakonitosti, to u ovom prikazu nisu uzeti u razmatranje.

prikaza brojčanog stanja pojedinih vrsta stoke u Vojnoj krajini u nekim godinama ne mogu se izvesti kvalificirani zaključci o stanju stočarstva jer za tu ocjenu treba niz drugih elemenata. Pa i F. Vrbanić, kad razmatra te brojke, nije u stanju izvesti zaključke o promjenama koje su se dešavale kod pojedinih vrsta stoke.⁹

Popisi stoke u Hrvatskoj i Slavoniji bili su 1857, 1869, 1880, 1895. i 1911. godine. Kako se 1881. godine odigrala značajna promjena teritorija (prisjedinjenje Krajine), to nam je kvalitetne usporedbe moguće izvesti tek za zadnja dva popisa, tj. 1895. i 1911. godine.¹⁰ Iako ni ovi popisi nisu provedeni u potpuno jednakim okolnostima.¹¹ No, bez obzira na manje razlike u popisima 1895. i 1911. godine, ipak se, na osnovi njih, može doći do određenih pokazatelja. A kako je u tom razdoblju dolazilo do intenzivnog rada Zemaljske gospodarske uprave na čelu s I. Mallinom, to će biti interesantno utvrditi kako su se ti napori odražavali u kvantitativnom i kvalitativnom stanju stočarske proizvodnje u Hrvatskoj i Slavoniji, a osobito u Virovitičkoj županiji.

3.1. Goveda

Popisom iz 1895. godine pasmine goveda bile su navedene vrlo detaljno: domaća grla — podolsko i buša — te križanci domaćih grla, pojedinačno sve značajnije strane pasmine i križanci domaćih i stranih pasmina. Međutim, ovakvo detaljiziranje nije dalo dobre rezultate jer su popisni organi zbog nepoznavanja karakteristika pasmina u mnogo slučajeva označavali pasmine prema slobodnoj procjeni. Zato je popis iz 1911. obuhvatio goveda u 4 osnovne skupine: domaća grla — podolsko i buša, te strana — crveno-šarena, mrka i siva stoka. Križanci su se prema bitnim

9. Vrbanić, F.: "Prilozi gospodarskom razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku", "Rad" JAZU 144, Zagreb 1900, str. 109 (70).

10. "I kod županija i gradova ne mogu se od starijih podataka uzeti u prispodobu već samo rezultati popisa od god. 1895. Grada popisa stoke od 1869. i 1880. izrađena je u svoje doba prema posve drugomu političkomu razdijeljenju zemlje, te bi trebao nerazmjerno velik posao, da se pregledi prerade i ovako poluču sravnjivost podataka i za pojedine, ma i najveće dielove zemlje".

(Zoričić, M.: "Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1912, str. 7).

11. "Podatci obaju popisa o ukupnom broju pojedinih vrsti stoke nisu po tom posve sravnjivi. Zbog razlika u popisnom vremenu bit će rezultat izporedbe po godinu 1911. i to po svojoj prilici u svim krajevima zemlje povoljniji, nego li što bi se on ukazivao na podacima potječućim iz istoga godišnjega doba. U drugu ruku nije isključena mogućnost, da bi popis god. 1911. proveden svigdje od kuće do kuće, bio uglavio brževe veće od onih, što su iskazani u priloženim skrižaljicama, a posve je izvjestno, da zbog napretka u kvalitetu stoke ispredba podataka god. 1895. i 1911. i brojevi o porastu apsolutnom i relativnom, ne davaju posve pouzdana mjerila za razvitak našeg stočarstva."

(Zoričić, M.: Isto, str. 5).

osobinama svrstavali u jednu od 4 skupine. Iako je i ovdje moglo doći do manjih odstupanja, ipak su ona manje izražena nego u popisu iz 1895. godine.

Prema tim popisima utvrđeno je na području Virovitičke županije slijedeće stanje u broju goveda:

	Godina		Porast	
	1895.	1911.	Broj	%
Ukupno	79.523	105.126	25.603	32,19

U 16-godišnjem razdoblju došlo je do povećanja broja stoke za 25.603 grla ili 32,19%. Po relativnim pokazateljima u Virovitičkoj se županiji dešavao vrlo brzi rast broja stoke, nešto brži imala je samo Bjelovarsko-križevačka županija, a znatno iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 24,87%.

Godina	Na 1000 stanovnika	Na 1 km ² površine
1895.	383	17
1911.	432	22

Prema broju stoke na 1000 stanovnika Virovitička županija je zaostajala za prosjekom Hrvatske i Slavonije koji je 1895. godine iznosio 394, a 1911. godine 433 grla na 1000 stanovnika. Manji broj grla u ovom vremenu imale su samo Srijemska, Varaždinska i Modruško-riječka županija. I po drugom pokazatelju broj stoke na 1 km² površine, Virovitička je županija sa 17 odnosno 22 grla na 1 km² zaostajala za prosjekom Hrvatske i Slavonije koji je iznosio 21 odnosno 27 grla stoke na 1 km² površine.

Uz ove kvantitativne promjene značajno je istaći promjene u kvaliteti goveda utvrđene popisom iz 1911. godine. U Virovitičkoj županiji najveći broj goveda pripadao je podolskom govedu, i to 48,15%. Pridodamo li tome 7,41%, koliko je otpadalo na domaće buše, dobivamo da je na slabije, domaće pasmine dolazilo 55,56% ukupnog broja goveda. Na kvalitetnije, strane pasmine otpadalo je 44,32%, a među njima najznačajnije su bila crveno-šarena goveda pasmina — simentalska i pingavsko govedo.

Po odnosu domaćih i stranih vrsta goveda zaostajala je Virovitička županija od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je 1911. godine iznosio 57,67:42,3% u korist stranih pasmina. U vremenu između dva spomenuta popisa, tj. 1895. i 1911. godine, u čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji u nekim županijama brže a u nekima sporije, dešavale su se kvalitetne promjene u strukturi govedarstva jer su se sve više uvodile strane, kvalitetne vrste goveda. To je bio rezultat djelovanja Zemaljske

gospodarstvene uprave, a posebno I. Mallina¹² koji je 21. siječnja 1896. godine došao na čelo III. odsjeka "za narodno gospodarstvo" i na toj dužnosti ostao do smrti 21. veljače 1907. godine.

Osnovna koncepcija programa I. Mallina bila je da se hrvatska poljoprivreda usmjerava na razvoj stočarstva, s tim što orijentacija na proizvodnju mlijeka i mliječnih prerađevina nema takav učinak kao proizvodnja stoke za meso,¹³ to više što za tu proizvodnju postoji mogućnost plasmana na područja izvan granica Hrvatske i Slavonije. Da to postigne, zemaljska vlada je željela stvoriti tip domaćeg goveda. Pokusi s oplemenjivanjem buše pokazali su da bez križanja s drugim pasminama nije moguće stvoriti kvalitetno govedo.¹⁴

Prema tome, buša se može oplemenjivati samo križanjem s inozemnim pasminama, i to tako da se buša križa s mollthalskim govedom. Tako dobivena pasmina križat će se i dalje pingavskim govedom, da bi se ta vrsta konačno križala sa simentalcem. Takav program oplemenjivanja buše zamislio je i provodio Mallin do kraja života. U vremenu između dva popisa desile su se značajne promjene u strukturi govedarstva, a proizašle su iz sistematskog, organiziranog rada zemaljske gospodarstvene uprave i programa I. Mallina. To se neposredno odrazilo na nagli rast plasmana stoke na tržištu izvan¹⁵ Hrvatske i Slavonije, tako da je taj

12. O djelovanju, ulozi i značenju I. Mallina za gospodarstvo Hrvatske i Slavonije vidi rad M. Redžep: "Rad dr. Ive Mallina na podizanju gospodarstva u Hrvatskoj", U knjizi: "Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15-20. stoljeća", Informator, Zagreb 1984, str. 301-310.

13. "Na osnovu tih ekonomskih načela bio je izgrađen program unapređenja stočarstva: sa strogo određenim pasminskim rajonima, metodom provođenja itd. Taj se program provodio punih 20 godina uz pomoć — za ono vrijeme — znanih javnih sredstava (pojedinih godina samo za nabavku rasplodne stoke davalo se po 700.000 kruna, što je blizu milijun dolara današnje kupovne snage). Kao posljedica povoljnog plasmana stočnih proizvoda, poboljšanja kvalitete stoke i sistematskog rada zapaža se snažan uspon stočarstva u razdoblju 1895/1911".

(Štupetić, V.: Isto, str. 80).

14. "Taj nesrazmjer među produktivnim troškovima i konačnoj vrijednosti već sam po sebi čini gojitbu buše takove kakova je dana skroz neracionalnom. Ta je gojitba — sravnjena sa gojitbom plemenitih pasmina — neracionalna i s obzirom na ina svojstva buše: na muznost njezinu, na prikladnost za tegljenje i prikladnost za produkciju mesa i tovljenje".

(Izvjješće o radu zemaljske gospodarstvene uprave 1896-1905, Zagreb 1907, sv. III, str. 150).

15. Kad govorimo o izvozu stoke, mislimo na plasman izvan tržišta Hrvatske i Slavonije, iako to nije uvijek i izvoz s naslova državne cjeline. Potrošači stoke i stočnih proizvoda bile su zapadne zemlje, i to za:

- govoda — austrijske zemlje, Švicarska i Njemačka,
- konje — Njemačka i Italija,
- svinje — austrijske zemlje,
- ovce i koze — Austrija, Švicarska i Francuska,
- perad i jaja — Austrija, Njemačka, Švicarska i Engleska.

plasman porastao od 53.723 grla 1896. na 154.214 grla 1913. godine, odnosno, izraženo u vrijednosti, od 13,490.000 kruna 1896. na 75,139.000 kruna 1913. godine. Za petnaestak godina vrijednost plasmana na vanjska tržišta porasla je za više od 5 puta. Stočarstvo je postalo važna proizvodna i izvozna grana, a time su stvorene mogućnosti za daljnje jačanje i podizanje poljoprivredne proizvodnje kao i nepoljoprivrednih djelatnosti.¹⁶

Iako su se promjene u kvaliteti na području Virovitičke županije odigravale sporije nego što je to bilo u drugim županijama, ipak se i na ovom području radilo na unapređenju govedarstva. O tome svjedoče brojni napisi navedeni u godišnjim izvještajima¹⁷ iz kojih se može dobiti uvid u aktivnosti u cilju unapređenja govedarstva.

Sve ove napomene ukazuju na činjenicu da je Zemaljska gospodarstvena uprava i u području govedarstva provodila jasno utvrđen program. Sigurno da je svako područje (županija) imalo svoje specifičnosti te se rezultati nisu uvijek ispoljavali u istom opsegu, a bez obzira na pojedinačna odstupanja, sigurno da je govedarstvo Virovitičke županije u svemu od 1895. do 1911. godine zabilježilo kvalitativan i kvantitativan pomak. Iako je on u nekim županijama bio još izraženiji, to ne umanjuje uspješnost djelovanja Zemaljske gospodarstvene uprave i u ovoj županiji.

3.2. Konji

Važna grana stočarstva bila je konjogojstvo koje je kao privredna grana imala i strateško značenje za potrebe vojske (konjica, vučna snaga i sl.). Gojenje konja bilo je rašireno u čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji. Od pasmina ovdje su prevladavala tri osnovna tipa:

1. konji arapsko-tatarskog tipa — najviše su se gojili u području Ličko-krbavske i Modruško-riječke županije, zatim uz granicu prema Srbiji i Bosni te u Srijemu,

16. "To je tim više bilo opravdano što je s poboljšanjem pasmina oblastnim unapređivanjem stočarstva ovo postalo unosnijom granom privrede od sjetve žitarica i inih plodina za prodaju. Tako su možda i prirodne proizvodne prilike i ekonomski probitak u jednakoj mjeri doprinijeli da su se naše ekonomske prilike u tom pogledu znatno promijenile. Dok je prije težište gospodarstva ležalo u proizvodnji bilinskih proizvoda, naročito brašnicah, stoji danas glavna privreda većine naših gospodara u stoci i njenim proizvodima. Prodaja naše rogate stoke, konja, peradi, jaja itd. nosi našoj zemlji kud i kamo veće koristi i više novca, nego trgovina žitom i plodinami".

(Izvjješće o radu zemaljske gospodarstvene uprave 1896-1905, sv. III, Zagreb 1907, str. 9-10).

17. Radi se o izvještajima pod naslovom "Izvjješće upravnog odbora i kr. podžupana županije virovitičke za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca" — skraćeno IŽV za određenu godinu.

2. konji englesko-polukravnog tipa — nalazili su se u oblasti Virovitice i dalje prema istoku. U Hrvatsku i Slavoniju došla je ta pasmina preko Ugarske gdje su pojedina vlastelinstva uvodila engleske konje,

3. konji noričkog tipa — bili su rašireni u okolici Varaždina prema Međimurju te u gornjoj Podravini.

Uz ove pasmine nalazile su se i razne podvrste, što je bio više rezultat slučaja nego sistematske selekcije, odnosno stvaranja tipa konja koji će najbolje odgovarati gospodarskim potrebama. Popisima iz 1895. i 1911. godine na području Virovitičke županije utvrđen je slijedeći broj konja:

	Godina		Porast	
	1895.	1911.	Apsolutno	%
Ukupno	49.852	56.483	6.631	13,30

Prema pokazateljima Virovitička županija zabilježila je apsolutni rast od 6.631 konja, što je činilo nešto više od 71% ukupnog porasta broja konja. Time je Virovitička županija bila četvrta iza Zagrebačke, Bjelovarsko-križevačke i Požeške županije. Po relativnom rastu 13,30% nalazila se negdje na razini prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju (12,43%) i bila je samo ispred Srijemske županije.

Godina	Na 1000 stanovnika	Na 1 km ² površine
1895.	240	10
1911.	234	12

Brojem konja na 1000 stanovnika Virovitička županija je znatno nadmašivala prosjek Hrvatske i Slavonije, koji je 1895. godine iznosio 135, a 1911. godine 134 konja na 1000 stanovnika, i bila je samo iza Srijemske županije, a i po broju konja na 1 km² nadmašivala je prosjek Hrvatske i Slavonije koji je iznosio 7 odnosno 8 konja na 1 km² te bila ponovo samo iza Srijemske županije.

I u konjogojstvu je dolazilo do intervencija zemaljske gospodarstvene uprave, pa su tako održane konjogojске ankete 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1903, 1904. i 1905. godine da bi se dobili podaci o potrebama gospodara i prišlo stvaranju tipa konja koji će najbolje odgovarati gospodarskim potrebama te da bi se osigurao uvoz dobrih pasmina iz Belgije, Engleske i Mađarske.

O naporima za unapređenje konjogojstva svjedoče brojni napisi u već spomenutim "Izvjescima", ipak u cjelini gledano u konjogojstvu nisu postignuti rezultati kao u govedarstvu. Tome su u znatnoj mjeri doprinijeli procesi koji su konjogojstvo potisnuli u drugi plan. Tu

se mogu spomenuti procesi smanjivanja posjeda uslijed dioba zadruga, odnosno smanjenje posjeda uslijed procesa prodiranja i uspostavljanja kapitalizma u poljoprivredi koji su se odigrali upravo na prijelazu 19. i 20. stoljeća, zbog čega je došlo do osjetnog smanjenja potreba za konjskim spregama. A i prije spomenute mjere unapređenja govedarske proizvodnje, proizašle iz programa I. Mallina, učinile su tu djelatnost znatno rentabilnijom od konjogojstva čime je bitno smanjen interes za uzgoj konja.

Magarci, mazge i mule imali su manje značenje za Hrvatsku i Slavoniju. Njihov je broj bio nešto veći od 3000 glava u Hrvatskoj i Slavoniji, a imali su veće gospodarske važnosti samo u dva primorska kotara: Senjskom i Crikveniĉkom, te u nekim srijemskim kotarima.

3.3. Svinje

Višestruka korist uzgoja svinja uvjetovala je da je svinjogojstvo bilo vrlo rašireno. No uzgoj svinja najvećim se dijelom odvijao u prirodi, u šumi, a ne u izgrađenim nastambama. Prema već spomenutim popisima broj svinja imao je tendenciju znatnog porasta, tako je u vremenu od 1895. do 1911. godine porastao za 31,83%. U Virovitiĉkoj županiji prema tim popisima bilo je utvrđeno slijedeće stanje:

	Godina		Porast	
	1895.	1911.	Broj	%
Ukupno	147.753	168.745	20.992	14,21

Virovitička županija imala je znatno niži porast od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je već spomenut u iznosu od 31,83%. Po tom pokazatelju (14,21%) bila je samo ispred Liĉko-krbavske županije koja je imala smanjenje broja komada svinja, dok je u apsolutnom iznosu brojem od 20.992 komada svinja imala veći rast od već spomenute Liĉko-krbavske, te Modruško-rijeĉke i Požeške županije. Najveći rast u postotku zabilježila je Bjelovarsko-križevaĉka županija (63,58%), dok je apsolutno najveći porast od 68.653 komada imala Srijemska županija.

Godina	Na 1000 stanovnika	Na 1 km ²
1895	712	30
1911.	700	35

Prema pokazatelju broj svinja na 1000 stanovnika Virovitička se županija nalazila i 1895. i 1911. godine daleko iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 382 odnosno 444 komada svinja na 1000 stanovnika. Ispred nje nalazila se samo Srijemska

županija sa 732 odnosno 822 komada svinja na 1000 stanovnika. Prema broju svinja na 1 km² Virovitička je županija s 30 komada svinja na 1 km² bila iza Srijemske s 37 i Varaždinske s 34 komada svinja na 1 km². Isti odnos prema tom pokazatelju ostao je i u popisu iz 1911. godine.

Višestruka korist uzgoja svinja uvjetovala je da je svinjogojstvo bilo rašireno po čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji — nešto slabije tek u Ličko-krbavskoj i Riječko—modruškoj županiji. Kao i u ostalim granama stočarstva, i u svinjogojstvu je Zemaljska gospodarstvena uprava poduzimala niz mjera o čemu svjedoči da je od 1896. do 1913. godine došlo do porasta broja svinja izvezenih iz Hrvatske i Slavonije od 88.799 komada 1896. na 264.362 komada 1913. godine. Jasno da su se bitni pomaci u svinjogojstvu dešavali i u Virovitičkoj županiji, što se može vidjeti iz Godišnjih izvještaja gdje je zabilježen čitav niz slučajeva djelovanja Zemaljske gospodarstvene uprave na podizanju svinjogojstva.

Godine 1911. proveden je popis svinja prema pasminama, i to:

a) svinje za proizvodnju masti — mangalica koja se iz Srbije raširila u istočne dijelove Hrvatske i Slavonije, Srijemsku i Požešku županiju,

b) turopoljska pasmina (navodno u doba Marije Terezije dopremljene engleske svinje križane kasnije s mangalicom stvorile su tu pasminu, ali to nije sigurno dokazano), raširena je bila u Turopolju i Gornjoj Posavini,

c) svinje za proizvodnju mesa — domaćih i engleskih pasmina koje je zemaljska gospodarstvena uprava uvezla iz čuvenog uzgajališta James Lawrence-a iz Shriwna, i to: 1) velika bijela, 2) srednja bijela (Suffolk) i 3) crna (Beskshire).

Popisom prema pasminama iz 1911. godine utvrđeno je:

	Svinje za proizvodnju masti u %	Turopoljske svinje u %	Svinje za proizvodnju mesa u %
Virovitička županija	86,36	1,84	11,80
Hrvatska i Slavonija	53,55	13,77	32,68

Prema ovim karakteristikama vidimo da su u Hrvatskoj i Slavoniji prevladavale svinje za proizvodnju

masti. One su najviše bile zastupljene u istočnim predjelima, pa su npr. u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji zahvaćale preko 86% ukupnog broja svinja.¹⁸ Turopoljske svinje su se u značajnijem broju nalazile u zagrebačkoj županiji (55,11% ukupnog broja svinja) te Bjelovarsko-križevačkoj i Požeškoj županiji s nešto preko 15% ukupnog broja svinja. Svinje za proizvodnju mesa zahvaćale su u Hrvatskoj i Slavoniji nešto manje od 1/3 ukupnog broja svinja.

3.4. Ovcе i koze

U Hrvatskoj i Slavoniji je 1895. godine zabilježeno 595.902 ovaca, a 1911. godine 850.485 komada ovaca, što znači da je došlo do porasta za 254.583 komada ili 42,72%. U Virovitičkoj županiji je zabilježen pad od 68.986 komada na 57.225 komada, ili za 17,05%.¹⁹ U cjelini gledajući, u Hrvatskoj i Slavoniji ova grana stočarstva nije doživjela neki značajni prosperitet. Broj grla se doduše povećavao, ali u kvaliteti nije došlo do bitnijih izmjena pasmine. Najviše je bilo domaće ovce, tzv. pramenke ili baure. Nešto malo bilo je tih ovaca križanih s merino ovcama poznatih pod nazivom "birke", no ni ta vrsta nije imala bitno poboljšana svojstva. Pokušaji poboljšanja pasmine s trebiškom ovcom iz Koruške te karakul ovcom nisu dali osobite rezultate, pa tako u ovoj grani nisu ni približno postignuti rezultati kao u govedarstvu.

Sličan slučaj bio je s kozarstvom, koje nije imalo osobito značenje u gospodarstvu Hrvatske i Slavonije. Kako je 1888. godine zabranjeno držanje koza u pojedinim dijelovima Hrvatske i Slavonije, to je 1895. godine utvrđeno 22.376 koza. Kasnije je ta zabrana ublažena, odnosno ukinuta, pa je do 1911. godine porastao broj koza na 95.598 komada.

U Virovitičkoj županiji utvrđeno je 1895. godine 2.725 koza a 1911. godine 3.161 koza. Smatramo da je na osnovi ovih brojeva nepotrebno izvoditi bilo kakve zaključke.

18. "Treća napokon vrsta krmadi, što se luči u našoj statistici od godine 1911, krmad za produkciju masti iztiče se već u bjelovarsko-križevačkoj dosta visokim postotnim dijelom, te joj se ovaj dalje na iztok postupice diže. Glavnim su joj područjem županije virovitička i srijemska, u kojima postotni dio mangalica iznosi preko 86 postotaka". (Zoričić: Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u Kralj. Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1912, str.13).

19. "Vrlo nepovoljnim rezultatom smatra se razdoblje 1895—1911. po ovčarstvo županije virovitičke. U četiri njezina kotara broj se ovaca smanjio, najjače u kotarima mihovljanskom i virovitičkom, a samo se u dva kotara, osječkom i našičkom, podigao dosta niskim postotkom. Odatle i umanjanj od preko 17 postotaka na cijelo područje županije". (Zoričić: Isto, str. 14).

4. ZNAČENJE VIROVITIČKE ŽUPANIJE U STRUKTURI STOČARSKE PROIZVODNJE U HRVATSKOJ I SLAVONIJI

U dosadašnjem izlaganju iznijeli smo značajne promjene u stočarskoj proizvodnji Virovitičke županije između popisa 1895. i 1911. godine. No ondje se prvenstveno radilo o relativnim pokazateljima, kao npr. o porastu broja određene vrste stoke i poziciji koju je po tom porastu zauzimala Virovitička županija između osam hrvatsko—slavonskih županija. U ovom dijelu željeli bismo istaknuti značenje Virovitičke županije u proizvodnji pojedine vrste stoke u strukturi cjelokupne stočarske proizvodnje Hrvatske i Slavonije. Iako se u razdoblju od 1895—1911. različito mijenja broj pojedinih vrsta stoke, ipak možemo reći da kod govedarstva i konjogojstva nije došlo do promjene položaja pojedine županije.

Prema broju goveda na Virovitičku županiju je otpadalo nešto manje od 10%, tj. 8,75% 1895. i 9,26% 1911. godine—ukupnog broja goveda. Najviše goveda nalazilo se u Zagrebačkoj županiji na koju je otpadalo oko 23% ukupnog broja goveda, zatim Bjelovarsko-križevačkoj s oko 19%, dok se Virovitička nalazila u grupi s ostalim slavonskim županijama — s oko 10% ukupnog broja goveda. Nešto su zaostajale Ličko-krbavska i Modruško-riječka s manje od 8% ukupnog broja goveda.

Prema broju konja Virovitička se županija nalazila na vrhu rang-liste. Najveći broj konja imala je Srijemska županija kojoj je pripadalo oko 28% ukupnog broja konja. Uz njih značajne za uzgoj konja bile su i Požeška, Bjelovarsko-križevačka, Zagrebačka i Ličko-krbavska županija u kojima se, kao i u Virovitičkoj, nalazilo 13-16% ukupnog broja konja. Varaždinska i Modruško-riječka županija bile su manjeg značaja za uzgoj konja. U svinjogojstvu situacija je bila slična.

Ispred Virovitičke županije nalazila se 1895. godine samo Srijemska županija, odnosno 1911. godine Srijemska i Zagrebačka županija. Virovitička županija s oko 15% ukupnog broja svinja 1895. kao i 1911. godine bila je jedno od najznačajnijih područja u ovoj grani stočarstva.

Ovčarstvo i kozarstvo inače nije bilo značajno u strukturi stočarstva Hrvatske i Slavonije. Virovitička županija je ove grane imala nešto razvijenije od većine županija, ali u cjelini gledajući ova grana stočarstva nije imala bitan značaj za ocjenu položaja stočarstva pojedine županije. Polazeći od apsolutnih brojeva stoke, možemo zaključiti da se Virovitička županija nalazila među županijama s razvijenim stočarstvom kao na primjer Zagrebačka, Bjelovarsko-Križevačka, Srijemska i Požeška, a ispred Varaždinske, Ličko-krbavske i Modruško-riječke.²⁰

Gledajući u cjelini, Virovitička županija imala je povoljnije karakteristike poljoprivredne proizvodnje od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju, pa je jasno da se u stočarskoj proizvodnji nalazila u vrhu, što je jasno proizašlo i iz podataka navedenih u prosincu iz 1895. i 1911. godine. To tim više što se u stočarstvu Hrvatske i Slavonije, djelovanjem Zemaljske gospodarstvene uprave, dešavale značajne promjene koje su na područje Virovitičke županije imale i jači odraz nego u nekim drugim županijama. To je konačno rezultiralo da je Virovitička županija na koncu 19. i početkom 20. stoljeća bila jedna od vodećih u stočarskoj proizvodnji Hrvatske i Slavonije.

20. Ličko-krbavska i Modruško-riječka županija stvorene su od teritorija bivše Hrvatsko-slavonske granice koje je bilo gospodarski zaostaliye u odnosu na Provincijal, te stoga nije čudno da su se upravo ove županije našle na dnu rang-liste u ovoj grani poljoprivrede. Sigurno da u kratkom vremenu (od 1881. godine, tj. prisjedinjenja Krajine s Provincijalom) nisu mogle nestati sve karakteristike zaostale krajiške poljoprivrede.

LITERATURA:

1. xxx Izvješće o radu zemaljske gospodarstvene uprave 1896—1905, sv. III Zagreb 1907.

2. xxx "Izvješće upravnog odbora i kr. podžupana županije virovitičke za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca" za godine 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909. i 1910. godinu"

3. *Lenjin, V. I.*: Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljoprivredi, Izabrana dela, tom 9, Kultura, Beograd 1960.

4. *Mirković, M.*: Seljačko zemljišno vlasništvo, Izabrani ekonomski radovi, sv. 1, Seljaštvo u kapitalističkim formacijama, Informator, Zagreb 1979.

5. xxx Poljoprivredna enciklopedija, sv. 1—3, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1967—1973.

6. xxx Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906—1910, Zagreb 1917.

8. *Stipetić, V.*: Kretanje i trendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, JAZU, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 7, Zagreb 1959.

9. *Vrbanić, F.*: Prilozi gospodarskom razvoju hrv.—slav. Krajine u 19. vijeku, Rad JAZU 144, Zagreb 1900.

10. *Zoričić, M.*: Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u Kralj. Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1912.

Milivoj Redžep, Ph. D., Miroslav Žugaj, Ph. D.

Summary

LIVESTOCK CHARACTERISTICS ESTABLISHED FOR VIROVITICA DISTRICT IN 1895 AND 1911

In this paper the authors analyzed the livestock lists from Virovitica region. According to the lists cattle, horses, pigs, sheep and goats were analyzed. In that period the number of cattle increased for 31,19% of horses for 13,30%, of pigs for 14,21%, of goats for 16%, while the number of sheep decreased for 17,05%. It is obvious that for Virovitica district, as well as for Croatia and Slavonia, cattle, horse and pig husbandry was the most important. The measures taken on the territorial government administration helped the livestock husbandry in all Croatia and Slavonia so that it became one of the most important branches of economy in that period.